

УДК 316.61

РУССКІН В.В., Миколаївський державний університет ім. В.О. Сухомлинського, м. Миколаїв, Україна

Русскін Василь Васильович – доцент кафедри філософських наук Миколаївського державного університету ім. В.О. Сухомлинського. Коло наукових інтересів – соціологія особистості, політична соціалізація особистості.

СОЦІАЛІЗАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ: СПЕЦИФІКА СОЦІОЛОГІЧНОГО ПІДХОДУ

Автор статті розглядає соціалізацію особистості як складне соціально-психологічне явище, яке одночасно виступає і як процес, і як спосіб, і як результат становлення особистості у діяльності та спілкуванні. У зміст поняття “соціалізація особистості” входять такі ознаки, як “засвоєння індивідом соціального досвіду” та “інтерналізація”.

The author of the article examined a socialization of an individual as a difficult social psychological phenomenon, which simultaneously are a process and a result of individual's formation in activity and relation according to the social point of view. Such conception as “socialization of individual” consists of such signs as “assimilating by individual a social experience” and “internalization”.

Актуальність дослідження. Серед найбільш важливих цілей сучасного українського суспільства можна виділити перш за все формування особистості, яка поєднує в собі активність, незалежність, індивідуальність з громадянською відповідальністю і соціальною зрілістю. Дані якості формуються у процесі соціалізації. Термін “соціалізація” ввів у соціальні науки в середині XIX століття відомий французький соціолог Г. Тард для позначення процесу інтеріоризації або інтерналізації соціальних норм, цінностей та установок шляхом соціальної взаємодії.

За останнє десятиліття було надруковано чимало робіт, що присвячені проблематиці соціалізації особистості. У цих працях аналізуються різні підходи до цієї проблеми: психологічний, педагогічний, політичний, філософський, антропологічний [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7; 8]. Незважаючи на розбіжності, які існують між ними, загальним для них є те, що основою соціалізації розглядається процес взаємодії людини та суспільства, в результаті якого індивід долучається до соціального середовища та

засвоює його цінності. Погоджуючись з таким розумінням соціалізації, різні автори вносять у нього свої корективи, в яких виявляються відмітні особливості методологічних підходів їх наук та наукових напрямків. У соціологічній літературі віднайшли відображення різні аспекти проблеми соціалізації особистості [9; 10; 11; 12].

Метою нашої статті є з'ясування специфіки соціологічного підходу до проблеми соціалізації особистості. У межах цього підходу представляється можливим створити універсальне теоретико-методологічне визначення поняття соціалізації, коли вона розглядається як складне соціально-психологічне явище, яке одночасно виступає і як процес, і як відношення, і як спосіб, і як результат становлення особистості в діяльності та у спілкуванні.

Слід зазначити, що одночасно з терміном “соціалізація особистості” нерідко як синонімічні використовуються такі терміни: “формування особистості”, “виховання особистості”, “освіта особистості”, “розвиток особистості” та інші. Однак їх використання ускладнює можливості

соціологічного аналізу, оскільки кожен з цих термінів має неоднозначне тлумачення.

Так, коли застосовують термін “формування особистості”, то звичайно мають на увазі єдність об’єктивних умов та суб’єктивних факторів, які цілеспрямовано впливають на процес становлення та розвитку людини. При цьому слід розуміти, що вся система суспільних відносин у поєднанні з суб’єктивною діяльністю класів, соціальних груп, громадських організацій створює умови для багатостороннього впливу на особистість і відповідно на її формування. У порівнянні з таким розумінням змісту поняття “формування особистості” соціалізація є вужчим поняттям, оскільки характеризує лише деякі особливості формування людини, яка вступає в життя як суб’єкт діяльності.

Поняття “розвиток особистості” характеризує послідовність і поступальність змін, що відбуваються у свідомості та поведінці людини. Це по-перше. По-друге, ідея розвитку є однією з основоположних у радянській та пострадянській психологічній та соціологічній літературі. Визнання особистості суб’єктом соціальної діяльності надає особливе значення ідеї розвитку особистості: дитина, підрастаючи і розвиваючись, стає таким суб’єктом, тобто процес її розвитку неможливо уявити без засвоєння нею системи соціальних зв’язків та відносин. А це значить, що за об’ємом поняття “розвиток особистості” та “соціалізація”, як пише Г.М. Андрєєва [2, 275], нібито співпадають, але акцент на активність особистості більш чітко зроблено саме в ідеї розвитку, а не соціалізації: тут він якийсь пригашений, оскільки у центрі уваги – соціальне середовище, і підкреслюється напрямок його впливу на особистість.

По-третє, більшість авторів вважають духовний компонент розвитку особистості визначальним, що дозволяє розглядати людину в контексті освіти, науки, літератури, мистецтва та релігії. Це ні в якому разі не зменшує ролі економічних, соціальних та політичних відносин. Але людину підносять лише високий рівень культури, багатство та глибина її духовного світу, добро і любов, мужність і благородство, совість, милосердя та повага до інших людей.

Поняття “виховання особистості” означає систему цілеспрямованих, свідомо запланованих дій, мета яких полягає у формуванні в дитині певних особистісних якостей, у засвоєнні нею відповідних понять, соціальних норм, цінностей та взірців поведінки. Отже, в даному понятті робиться акцент на цілеспрямованість, планомірність процесу впливу, а під суб’єктом впливу розуміють як спеціальний інститут, так і людину, які повинні здійснити визначену мету. Поняття “освіта особистості” відображає і процес, і способи, і результат передачі людині певної суми знань.

Якщо виходити з визначення поняття “соціалізація”, коли воно розуміється як процес

засвоєння індивідом зразків поведінки, психологічних механізмів, соціальних норм та цінностей, необхідних для успішного функціонування індивіда у даному суспільстві, причому соціалізація охоплює всі процеси залучення до культури, комунікації та навчання, за допомогою яких людина набуває соціальну природу і здатність брати участь у соціальному житті [13, 686], то стає зрозумілим, що дане поняття за об’ємом ширше понять “формування”, “виховання”, “освіта” та “розвиток” особистості. Поняття “соціалізація” охоплює як процеси цілеспрямованого формування особистості (наприклад, освіта чи виховання), так і всю сукупність стихійних, не спрямованих дій, які впливають на становлення особистості, на процес входження індивідів у соціальні групи.

Як вже зазначалося, поняття “соціалізація особистості” не має однозначного визначення і тим більше тлумачення. Наприклад, у “Психологічному словнику” АПН СРСР, який вийшов у 1989 році під редакцією В.В. Давидова, В. Запорожця та інш., можна прочитати: “Соціалізація” (від лат. *socialis* – суспільний, соціальний) – процес засвоєння та активного відтворення індивідом соціального досвіду, системи соціальних зв’язків та відносин у його власному досвіді” [14, 350]. Тут соціалізація трактується як весь багатогранний процес засвоєння людиною досвіду суспільного життя та суспільних відносин.

У психологічному словнику, який було надруковано в 1985 році під редакцією А.В. Петровського та М.Г. Ярошевського, термін “соціалізація” визначається як “історично обумовлений, здійснюваний у діяльності та спілкуванні процес і результат засвоєння та активного відтворення індивідами соціального досвіду”. Крім того, відзначається: “Людина в процесі соціалізації не тільки збагачується досвідом, але й набуває можливість (і здатність) стати особистістю, справляти вплив на інших людей” [15, 332].

У цьому визначенні йде мова про те, що особистість, яка формується, не просто засвоює соціальний досвід, але й перетворює його у свої установки, ціннісні орієнтації та власні дії. Особистість виступає в ролі активного суб’єкта суспільних відносин, який справляє вплив на соціальне середовище, на інших людей.

У “Словнику прикладної соціології” поняття “соціалізація” визначається як “складний, багатогранний процес включення людини у соціальну практику, набуття нею соціальних якостей, рис, засвоєння соціального досвіду та реалізації власної сутності через виконання певної ролі у практичній діяльності” [16, 157]. У даному визначенні робиться акцент, як бачимо, на включенні людини у той чи інший вид діяльності, в якій реалізується її соціальна сутність.

Підіб'ємо підсумки. На основі вищенаведених визначень соціалізацію особистості можна і треба розглядати як складне соціально-психологічне явище, яке одночасно виступає і як процес, і як відношення, і як спосіб, і як результат становлення особистості у діяльності та спілкуванні.

Поняття “соціалізація особистості” з точки зору соціологічного підходу повинно містити такі суттєві характеристики:

- засвоєння індивідом соціального досвіду, але, зрозуміло, що зміст, сутність цього досвіду, його структура, засоби і порядок засвоєння різні науковці бачать по-різному. Наприклад, аналізуючи сутність засвоєння соціального досвіду, підкреслюють, що, з одного боку, цей процес відбувається під впливом дії на людину різних сторін суспільного життя, багатьох соціальних інститутів. При такому підході особистості відводиться пасивна роль. Але, з іншого боку, особистість у процесі свого формування активно відтворює соціальний досвід, цінності, норми, зразки поведінки через власну соціальну діяльність, активне включення у соціальне середовище;
- слід зазначити, що “соціалізація” – це не традиційна гомінізація у розумінні **Л.С. Виготського**, який полемізував з **Ж. Піаже**, відкидаючи зображення дитини як істоти, якій ще необхідно гомінізуватися. Л.С. Виготський вважав, що, народжуючись, людина вже завдана як елемент певної культури, певних соціальних відносин. Не можна заперечувати той факт, що сама процедура пологів і ті соціокультурні умови, у яких вони відбуваються, завжди несе на собі відбиток відповідного типу суспільства, соціальної групи, соціального статусу матері і її рідних. Більше того, сама морфофізіологія немовляти, її індивідуальні особливості так чи інакше відтворюють особливості тієї соціокультурної обстановки, в якій відбувається виношення плоду матір'ю. Соціально обумовлені і ті конкретні умови життя, у яких немовля з'являється на світ;
- входження людини в соціум, формування її стосунків з навколишнім соціальним середовищем;
- соціалізація може розумітися як інтерналізація (або інтеріоризація), тобто переведення у власний внутрішній світ індивіда вироблених людством у цілому і різними соціальними групами зовнішніх соціальних норм, цінностей та установок і використання їх як регуляторів його поведінки;
- соціалізація може розумітися як важливе кільце соціальної взаємодії. Це означає, що люди прагнуть укріпити своє уявлення про себе шляхом досягнення схвалення і певного статусу в очах інших; у цьому випадку індивіди соціалізуються в міру того, як

приводять свої дії у відповідність з очікуваннями інших людей.

Характер соціалізації визначається типом суспільства і тієї культури, в якій цей процес відбувається. У демократичному суспільстві соціалізація має вільний характер і спирається на відповідні цінності та норми. У тоталітарних державах, де права і свободи людини, індивідуальність особистості, її творчі здібності принижуються та ігноруються, де проповідується марновірне шанування влади, безумовне, беззаперечне підкорення їй особистості і суспільства, прищеплюється державна ідеологія, в індивідів відсутній вільний вибір цінностей та норм поведінки.

Як відомо, сучасна епоха характеризується загальним ускладненням соціального життя. Науково-технічний прогрес, процес глобалізації викликали політичні, соціальні зміни. Форми соціальної взаємодії стали значно складнішими та опосередкованими, а сучасний світ, у якому живуть нові покоління, відрізняється від колишнього більшою невизначеністю та багатозначністю. Процес соціалізації у нестабільному суспільстві (а сучасна Україна належить до такого типу суспільства) особливо складний та різноманітний. Соціологічні дослідження, що проводяться в останні роки, виявляють цю різноманітність як у сфері етнічної соціалізації, так і у питаннях, пов'язаних з формуванням політичних та правових знань, цінностей, норм тощо, і в інших сферах.

Науковий аналіз процесу соціалізації не може залишити без уваги і появу таких реалій сучасного соціального життя, як продовження дитинства, збільшення розриву між поколіннями та ціла низка інших факторів. Таким чином, назріла необхідність розробити та обґрунтувати більш складні теоретичні побудови, які б відповідали особливостям і сутності нової соціальної реальності. Мова йде про формулювання нового концептуального підходу до процесу соціалізації особистості на основі так званої парадигми “індивідуального шляху розвитку”. Ця парадигма щільно пов'язана з новим концептуальним напрямом, який виник у 70-80-ті роки минулого століття і отримав назву “синергетика”. Синергетика вивчає складні об'єкти, що самоорганізуються й саморозвиваються. Синергетичний метод дозволяє перебороти стійкі стереотипи мислення, “механістичні уявлення” про суспільство і пропонує погляд на суспільство як на систему, якій властиві відкритість, самоорганізація, наявність асиметрії, біфуркація та функціональна нестабільність.

Всі теоретичні підходи до процесу соціалізації умовно можна поділити на дві різні моделі або парадигми: “визрівання” та “індивідуальний шлях розвитку”. Стисло розглянемо особливості кожної парадигми.

Слід зазначити, що більшість концепцій соціалізації базується на вихідній ідеї про те, що

існує ідеальний, нормативний процес, з яким співвідноситься хід соціалізації окремої дитини, групи дітей тощо. Подібне уявлення про процес соціалізації особистості умовно можна назвати парадигмою “визрівання”, відповідно до якої стверджується думка про існування чіткої послідовності стадій чи етапів, зміна яких більш чи менш пов’язана з віковими змінами особи, а їх послідовність визначається деякою внутрішньою логікою, що притаманна цьому процесу.

У межах парадигми “визрівання” проблема соціалізації досить повно розроблена відомим психологом Е. Еріксоном. Для Еріксона – учня З. Фрейда – розвиток особистості у суспільстві являє собою процес інтеграції індивідуальних біологічних факторів з факторами виховання і соціокультурного оточення. Відповідно до парадигми “визрівання” особистість розвивається поступово, здійснюючи перехід від одного вікового періоду до іншого. Переходи обумовлюються готовністю особистості рухатися у напрямку подальшого зростання, розширення усвідомлюваного соціального кругозору та радіусу соціальної взаємодії. Суспільство намагається сприяти розвитку соціальних можливостей людини, прагне також підтримати належний темп і правильну послідовність розвитку особистості.

Виділені Еріксоном вісім психосоціальних стадій (або “вісім віків людини”) є результатом “плану особистості”, який епігенетично (від грецького “після народження”) розгортається і який генетично успадковується. Епігенетичний принцип розвитку засновується на уявленні про те, що, по-перше, кожна стадія життєвого циклу починається і завершується у визначений для неї час; по-друге, для становлення особистості необхідно послідовно пройти всі стадії; по-третє, кожна стадія супроводжується кризою – поворотним моментом у житті індивіда, який виникає як наслідок досягнення певного рівня психологічної зрілості та тих соціальних вимог, що ставляться перед індивідом на цій стадії його розвитку [17, 103-152; 18, 219].

Сучасна ситуація в соціології потребує переходу до нової моделі соціалізації особистості – до парадигми “індивідуального шляху розвитку”. На думку психолога О.М. Дубовської, саме унікальність та неповторність життєвого шляху кожної людини висуває перед нею “нескінченність варіантів її розвитку, і вибір напрямку руху пов’язаний з величезною кількістю можливостей та має ймовірну “детермінацію”. Новий підхід до аналізу процесу соціалізації особистості містить цілу низку принципів, які були сформульовані психологами Л. Шерродом та О. Брімом-молодшим ще в 1986 році. У викладенні О.М. Дубовської ці принципи виглядають так:

- розвиток є принципово плюралістичним як у процесі, так і в результаті, тобто ані процес, ані кінцевий результат не можна вважати

односпрямованими і такими, що ведуть до певного кінцевого стану;

- розвиток відбувається від зачаття до смерті, різні процеси розвитку можуть починатися, продовжуватися і завершуватися в різні періоди життя;
- індивідуальні відмінності у розвитку особистості нескінченні, варіабельність індивідуального розвитку може відбивати мінливість процесу розвитку в цілому;
- множинність детермінації розвитку; в різних сферах на розвиток впливають різні фактори;
- людина – не тільки продукт, але й суб’єкт свого розвитку [3, 151].

Незважаючи на те, що вказані принципи досить повно роз’яснюють сутність підходу “індивідуального шляху розвитку”, все ж таки залишається невирішеною проблема створення на основі цієї парадигми цілісної концепції соціалізації особистості. Аналіз процесу соціалізації в епоху радикальних соціальних змін, у тому числі і в Україні, показує переваги нової теоретичної парадигми, яка спрямована на адекватне відображення складного процесу розвитку особистості у нашому мінливому світі. Проілюструємо дію окремого принципу – множинності детермінації – на деяких прикладах.

Почнемо з питання про особливості сприйняття індивідом політичної інформації. Соціологи і політологи вважають, що політична поведінка залежить не стільки від формальної належності до певної соціальної групи, скільки від характеру міжособистісних відносин і комунікацій, що складаються навколо індивіда. До того ж сам індивід грає активну роль у комунікативних процесах, оскільки він згідно зі своїми політичними установками створює сіті, по яким він отримує політичну інформацію.

На думку політологів Р. Хакфельда та Дж. Спраги розуміння індивідом політичних подій залежить перш за все від безпосереднього соціального оточення. Як це інтерпретувати? У сучасному світі головним джерелом політичного інформування є ЗМІ. Однак саме соціальне середовище (друзі, знайомі, сусіди тощо) у кінцевому підсумку сприяють формуванню політичних поглядів людини, саме наявність такого соціального оточення надає особливого змісту подіям, про які інформують ЗМІ. Індивід спілкується з іншими людьми, обмінюється враженнями від політичних подій, і у підсумку його політичні знання являють собою, з одного боку, результат його особистого наміру, особистого знання та індивідуального смаку, а, з іншого, – тих можливостей та обмежень, які створюються його оточенням. Політолог Дж. Цаллер, аналізуючи можливості політичних еліт у справі розповсюдження політичної інформації серед населення, зазначає, що вони поширюють не тільки необхідну їм інформацію про події, але і вигідні їм оцінки та судження.

Цей вплив політичної еліти на громадську думку ще збільшується через те, що далекі від політики люди не здатні критично осмислити інформацію щодо неї. Однак, на думку Дж. Цаллера, не слід перебільшувати інформаційну могутність політичної еліти, оскільки існує ціла низка факторів, які заважають індивіду засвоювати інформацію про політику.

Коментуючи погляди Дж. Цаллера, політолог Г.В. Пушкарьова підкреслює, що ці фактори-“обмежувачі” мають індивідуальний та психологічний характер [19, 120-122]. Наприклад, індивіди не завжди схильні сприймати ту інформацію, яка суперечить їх власним уявленням та ціннісним орієнтаціям; крім того, оцінюючи ту чи іншу політичну подію або проблему, люди задовольняються мінімальним набором образів та понять, що зберігаються у них у пам'яті і легко актуалізуються. Таким чином, є деякі психологічні та ментальні процеси, що мають індивідуальний характер, і саме вони є тими факторами, від яких залежить, яка частина інформації, що поширюється політичною елітою, буде прийнята та критично осмислена особистістю.

По-новому треба розглядати і такий значимий аспект соціалізації, як процес передачі соціального досвіду, у тому числі знань, цінностей, норм та ролей від одного покоління до іншого. Етнограф М. Мід у своїй книзі “Культура та світ дитинства” проаналізувала три варіанти передавання досвіду в суспільстві:

- постфігуративна культура – нове покоління переймає досвід у попереднього, при цьому головними взірцями поведінки для дітей є дорослі. Така культура існує у суспільствах з високою соціальною стабільністю та простою організацією життя, у яких до того ж упродовж багатьох поколінь залишаються незмінними основні умови життєдіяльності. Для подібної культури характерними є великі сім'ї, до складу яких входять одночасно три покоління родичів. У цілому ця культура притаманна доіндустріальним суспільствам;
- кофігуративна культура – соціальний досвід передається по горизонталі, тобто і діти, і дорослі у своїй поведінці орієнтуються на досвід однолітків. Подібний тип культури скоріш за все властивий індустріальним суспільствам, соціальне життя яких характеризується динамікою та різноманітністю, наявністю безлічі взірців поведінки. У них виникають фактори (міграція, розвинуті ЗМІ, природні та соціальні катаклізми), які ускладнюють передавання досвіду від дорослих до нових поколінь;
- префігуративна культура – у ній носіями нових взірців поведінки виступають представники нового покоління, тобто діти передають свій соціальний досвід дорослим.

М. Мід визначає сучасну епоху як перехідну до префігуративної культури: “...ми входимо в той період, новий для історії, коли молодь з її префігуративним схопленням ще невідомого майбутнього набуває нові права” [20, 332]. М. Мід, таким чином, визначила орієнтири дослідження процесу соціалізації на період кінця ХХ – початку ХХІ сторіччя.

В умовах змін (ХХ ст. було насичено як науково-технічними, так і соціальними переворотами), до того ж в епоху префігуративної культури виникли нові особливості процесу соціалізації особистості, а саме: подовження віку дитинства та збільшення розриву між поколіннями. Так, розрив між поколіннями зростає через швидкість перемін у соціальному житті, коли більша частина соціального досвіду людини швидко знецінюється. Змінюється також і структура цього досвіду. Інформація як така вже не має вирішального значення. У даному випадку мова йде, зрозуміло, про розвинуті країни Заходу, а не про Україну чи Росію. Виявилось, що інформаційне суспільство, яке формується, характеризується не тільки і не стільки зростаючими можливостями накопичення та переробки інформації, скільки новими формами комунікації. По-перше, відбулася глобалізація засобів масової інформації та комунікації, яка, на думку Е. Гіденса, визначає “світовий інформаційний порядок”, сутність якого полягає у насильницькому поширенні західної культури по всьому світу [21, 465]. По-друге, відбувається трансформація самої структури комунікативного досвіду людини. Так, у середовищі нових інформаційних технологій характерною особливістю комунікацій стає постійна необхідність “добудовування”, конструювання як образу партнера по комунікації, так і правил взаємодії з ним.

Друга суттєва характеристика інформаційного суспільства полягає у зміні ролі знання як основи соціальної стратифікації. Свого часу відомий економіст та футуролог Д. Белл ототожнив поняття “знання” та “інформація”, визначивши на майбутнє вектор досліджень. Між тим очевидною є необґрунтованість подібного ототожнення, і сьогодні скоріше ми змушені говорити про ступінь доступу до інформаційних кодів як критерій соціальної стратифікації, ніж про ступінь опанування тим чи іншим теоретичним знанням. У зв'язку з цим цікавою представляється позиція теоретика постіндустріального суспільства В.Л. Іноземцева, згідно з якою формування технократичних еліт пов'язане не тільки і не стільки з їх “близькістю до інформації”, скільки з об'єктивними змінами соціальної комунікації. Саме збільшення швидкості інформаційних потоків потребує більшої швидкості у прийнятті рішень у всіх областях соціальної практики, що може бути зроблено тільки за рахунок їх меншої колегіальності і більшої конфіденціальності.

Отже, процес комунікації у світі електронної технології висуває на перше місце клас “технократів” [22, 56].

Зробимо висновки. Нами проаналізовано поняття “соціалізація особистості”, яке не має у науковій літературі однозначного визначення і тим більше тлумачення. Однак більшість авторів включають у зміст даного поняття такі ознаки, як “засвоєння індивідом соціального досвіду”, “процес входження людини у соціальне середовище”, а також “процес інтерналізації”.

Ми розглянули також дві парадигми соціалізації особистості: традиційний (парадигма “визрівання”) та новий (парадигма “індивідуального шляху розвитку”) підходи до цього процесу. Було зроблено спробу обґрунтувати необхідність використання в соціології парадигми “індивідуального шляху розвитку” як теоретичної конструкції, що спрямована на більш адекватне осмислення реального процесу соціалізації особистості.

Процес соціалізації у нестабільному суспільстві особливо складний. У різних сферах суспільного життя на розвиток індивіда впливають різні фактори. Нами розглянуті деякі з них. Перш за все, це особливості засвоєння людиною політичної інформації, які пов’язані з тим, що сам процес засвоєння і характер міжособистісних стосунків та комунікацій, що складаються навколо особистості, впливають на формування її політичної свідомості і, у кінцевому підсумку, відбиваються на її політичній поведінці.

Соціалізація індивіда залежить також від особливостей передавання соціального досвіду в епоху префігуративної культури (діти передають свій досвід дорослим). В умовах глобальних змін (перш за все науково-технічних) процес передачі такого досвіду вкрай ускладнюється і утруднюється через зростаючий розрив між поколіннями.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дудченко О.Н. Социальная идентификация и адаптация личности // СОЦИС. – 1995. – № 6. – С. 110-119.
2. Андреева Г.М. Социальная психология. – М.: Аспект Пресс, 1996. – 376 с.
3. Дубовская Е.М. Социализация в изменяющемся мире // Социальная психология в современном мире. Учеб. пос. – М.: Аспект Пресс, 2002. – С. 148-161.
4. Андрущенко В., Дорогань С. Світоглядна культура сучасного вчителя: проблеми формування // Вища освіта України. – 2002. – № 3. – С. 2-6.
5. Барулин В.С. Социальная философия: Учебник. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Изд. торговый дом ГРАНД: ФАИР – ПРЕСС, 2002. – 558 с.
6. Проскуріна О. Удосконалення форм соціалізації і процес становлення особистості // Політичний менеджмент. – 2003. – № 2. – С. 50-56.
7. Гуревич П.С. Культурология: Учебник. – 3-е изд., перероб. и доп. – М.: Гардарики, 2003. – 278 с.
8. Куракина Л.М. Социализация и духовность: к проблеме взаимосвязи // Социально-гуманитарные знания. – 2007. – № 3. – С. 229-241.
9. Бергер П., Бергер Б. Социология: Биографический подход // Личностно-ориентированная социология. – М.: Академический Проект, 2004. – 608 с.
10. Васильчук Ю.А. Фактор интеллекта в социальном развитии человека // Общественные науки и современность. – 2005. – № 1 – С. 69-78.
11. Чувин С.Н. К вопросу о направлениях трансформации человека // Социс. – 2007. – № 1. – С. 150-152.
12. Солоднікова И.В. Социализация личности: сущность особенности на разных этапах жизни // Социс. – 2007. – № 2. – С. 32-39.
13. Энциклопедический социологический словарь. Общая ред. ак. РАН. Г.В. Осипова. – М., 1995. – 939 с.
14. Психологический словарь / Под ред. В.В. Давыдова, А.В. Запорожца, Б.Ф. Ломова и др. – М.: Педагогика, 1989. – 440 с.
15. Краткий психологический словарь. – М.: Прогресс, 1985. – 431 с.
16. Словарь прикладной социологии. – Минск.: Изд-во “Университетское”, 1984. – 405 с.
17. Эрикссон Э. Идентичность: Юность и кризис. – М.: Прогресс, 1996. – 344 с.
18. Хьелл Л., Зиглер Д. Теории личности. – СПб.: Питер, 2000. – 608 с.
19. Пушкарева Г.В. Изучение электорального поведения: контуры когнитивной модели // ПОЛИС. – 2003. – № 3. – С. 120-130.
20. Мид М. Культура и мир детства. – М.: Наука, 1988. – 429 с.
21. Гіденс Е. Соціологія. – К.: Основи, 1999. – 726 с.
22. Иноземцев В.Л. “Вечные ценности” в меняющемся мире // Свободная мысль – XXI. – 2001. – № 8. – С. 52-64.